

ОСІПОВ А. О.,
м. Миколаїв

ДО МЕТОДОЛОГІЇ АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ДУХОВНОСТІ

У питаннях аналізу духовності поки ще не існує відпрацьованої єдиної методологічної стратегії, яка б утілювалась у чітко сформульованому понятійному апараті, у цілісному розумінні духовності як загальнокультурного явища, у соціологічному вимірі розуміння цього феномена. На даний час мають місце різні напрямки аналізу сутності духовності. Серед них умовно можна було б виділити такі, як культурний релігійний та філософський, які дуже часто по-різному розуміють природу духовності, що врешті-решт зумовлено різним розумінням сутності людини, її місця у Всесвіті та загальним уявленням про структуру Універсуму.

На наш погляд, по-перше, проблема духовності все більше стає ключовою проблемою у вирішенні актуальних питань сучасності: екологічних, економічних, міжкультурних, соціально-політичних та ін. Попередні розуміння феномену духовності можуть бути лише певними орієнтирами у відпрацюванні нової стратегії життя людства, яке вступає в еру інтеграції різних сфер життя, міжкультурних відносин. По-друге, необхідне нове бачення сутності феномену духовності, яке давало б можливість виходу на новий рівень соціально-культурного та теоретичного синтезу, органічно поєднувало б у собі як попередні уявлення цього феномену, так і знання поза межами цих уявлень, виходило б на широкий соціально-культурний простір свого буття, тобто набувало б суто практичного змісту.

Викладене нижче - спроба постановки питання і напрямків його вирішення. Для аналізу проблеми зупинимось лише на декількох моментах: а) основні поняття (п. 1); б) проблема синтезу духовності: історія (п. 2), сучасний стан (п. 3), перспективи (п. 4).

1. Проблема духовності була предметом уваги протягом усієї історії людства. Якщо розглядати різні підходи до вирішення цієї проблеми, то можна виділити такі сфери усвідомлення: релігія, філософія, мораль, художня творчість, наука. При всій суперечливості підходів, яка виявляється у формі постановки питань, способів їх вирішення, можна констатувати спільну тенденцію у формулюванні наступних понять: тотожність мікро- і макрокосму, розширення свідомості,

самоусвідомлення, самореалізація.

У філософії ідея тотожності мікро- і макрокосму висувалася М. Кузанським, Г. Сковородою та іншими. У художній творчості вона невидимо присутня як інтимне таїнство наслідування людиною зовнішнього світу. Саме через ототожнення з природою людина починає усвідомлювати естетичні цінності.

Таким чином, фундаментальною ідеєю, яка складає одну із засад розуміння духовності є уявлення про те, що зовнішній світ - це продовження внутрішнього світу людини, а внутрішній світ людини не може існувати без подовженого у просторі й часі свого двійника. Протилежність цих двох світів відносна, абсолютна їх єдність. Межа, яка розділяє внутрішній і зовнішній світи, дуже рухлива і визначається особливостями культури, епохою, специфічністю сфери усвідомлень, і, врешті-решт, особливостями індивідуального психічного складу людини, її звичок тощо.

Але подальшої розробки ідея єдності двох світів не мала, бо основною засадою еволюції суспільства стали диференціація і спеціалізація. Спільними зусиллями удосконалювались окремі ланки, елементи буття і при певному накопиченні цих вдосконалень відбувалися зміни у сприйнятті цілісності Всесвіту. Однак частина ніколи не може бути тотожною цілому. Розвиток людства здійснювався лише завдяки протилежності цих двох моментів: частина протистоїть цілому, хоча існує на засадах цілого. Далі ми зупинимося на цьому питанні докладніше.

Процес розвитку духовності уявляється як вилучення із свідомості людини її суб'єктивних структур: інстинктивних, емоційних звичок, як занурення у підсвідоме, що можна було б визначити терміном «розширення свідомості». Тобто це розвиток душі людини до рівня «всесвітньої душі». У науці це може бути ідеал знання абсолютного закону, у релігії - сходинки богопізнання, у мистецтві - усвідомлення творчості як боговдохновенного процесу (М. Бердяєв). Ототожнення з навколишнім світом зворотною своєю стороною має розтотожнення суб'єктивності людини і наближення її до Абсолюту.

Головним елементом цього процесу є формування особливого стану людини, який характеризується у релігії, наприклад, як постійне спілкування з Богом у повсякчасній молитві. У цьому випадку відчуття духовності людини визначається як екзистенційний стан душі, сповненої любові й добра. Акцент робиться на одухотворенні зовнішнього світу.

Функціональним інтегруючим елементом цього процесу є самоусвідомлення. Результатом цієї стадії розвитку є розуміння деякої духовної дії, а в інших випадках - духовної субстанції людини-«спостерігача», діяльність якого опосередковує чи охоплює існування окремих складових свідомості чи навколишнього світу. Цей спостерігач не є деяким субстанційним суб'єктом, а існує лише у взаємодії складових елементів свідомості, тобто виступає як функція процесу, а не окремий елемент свідомості. Це є стан свідомості, яка прийшла до певного рівня гармонії внутрішніх та зовнішніх сторін свого існування, але з акцентом на внутрішній цілісності. Внутрішня цілісність може усвідомлюватись, як це відбувається у християнстві чи у художньо-естетичному процесі, через ототожнення віруючого або художника з Творцем. Усвідомлення відбувається у формі відчуття, переживання (релігія, мистецтво) або ж розуміння Логосу як деякої енергії - у філософії. Тут основним осередком, носієм духовності виступає суб'єкт, людина. У іншому випадку - взагалі зникає уявлення про будь-якого суб'єкта-носія духовності, як це можна спостерігати у буддизмі, зокрема - у дзен-буддизмі.

Елементом, який визначає результат розвитку духовності, є поняття самореалізації. Якщо попередні поняття акцентували зовнішній і внутрішній аспекти духовності, то поняття самореалізації визначає духовність як стан, постійну єдність зовнішнього та внутрішнього. Суб'єктивно цей стан переживається як цілісність, завершеність буття, коли кожен елемент часу і простору не сприймається як існуючий поряд з іншим просторово-часовим моментом, тобто не має інтервалу між ідеалом і дійсністю. Кожен момент простору і часу сприймається як завершена цілісність, єдність, яку неможливо порівняти з попередніми чи наступними моментами.

У даному аспекті можна говорити про те, що існують різні форми самореалізації, які відрізняються між собою в залежності від того, як усвідомлюється субстанційна складова самореалізації, тобто Я-особа, чи злиття з моментом досягає такого стану, що взагалі немає протиставлення зовнішнього і внутрішнього, мети і засобу.

2. Як уже зазначалося вище, історичні форми духовності виникали на тлі окремих видів діяльності людини: філософії, науки, мистецтва, релігії, народних звичаїв і традицій, езотеричних знань. На наш погляд, основною проблемою існуючих форм духовності є те, що кожна з них своєю засадою має лише певну культурну діяльність людини. Але по-іншому і

бути не могло, тому що людина, практична діяльність людини протягом її життя втілюється лише у тих формах соціалізації, які має у своєму розпорядженні суспільство. А поділ праці був і є поки що основною засадою розвитку людства. При цьому необхідно зазначити, що якщо поділ праці для людства в цілому, як деякої тотальності, дійсно є засобом розвитку в бік різноманіття його функцій та їх поглиблення, то для однієї людини цей поділ, навпаки, є шляхом обмеження, звуження її потенційних можливостей і якостей. Тобто у цьому випадку індивід може відчувати себе цілісністю і самодостатньою особою лише тоді, коли не порушені зв'язки його з іншими індивідами, яких він потребує в умовах суспільного поділу праці. Звідси висновок - людина як індивід, особа може відчути свою цілісність лише тоді, коли вона у своїй життєдіяльності точно виконує свої функції, які їй пропонує сучасний поділ праці, коли людина виступає елементом суспільного організму. Звісно, що така цілісність, яка своєю засадою має обмеженість соціальної функції, не може бути дійсною цілісністю, тому що у одиничному буквально не може бути відтворене ціле. Якщо людина протягом більшої частини свого життя у своїй діяльності має справу з обмеженостями, з усвідомленням кінечності своїх цілей і бажань (а саме так сучасна людина тільки й може існувати у суспільстві), то вона лише у своїй уяві може виходити на тотальну цілісність буття. Звісно, наявність уяви є необхідним етапом розвитку духовності людини. Можна говорити про те, що уява лише тоді й розвивається, коли відчувається нестача чогось у дійсності. Тобто тут має місце діалектика протилежностей, коли у кожній із сторін віддзеркалюється зміст, форма і рівень протидії.

Таким чином, виконуючи у суспільстві обмежену функцію, людина, по-перше, виступає ланкою у ланцюзі цілісності суспільства, по-друге, підтримує цілісність суспільної системи, по-третьє, стверджує своє власне існування як одиниці буття, спроможної до тотального бачення світу. Але при цьому людина не може втілювати у собі тотожність буття, тому що форми її життєдіяльності наповнені обмеженим змістом функцій соціального організму.

Проблема може бути розв'язана декількома шляхами: а) спиратися не уже відпрацьовані у суспільстві форми життєдіяльності, але наповнювати їх тотальним змістом; б) виявляти нові форми життєдіяльності людини, які були б тотожними за своїми функціями цілому; в) повернутися до таких форм життєдіяльності, які існували завжди і залишаються

незмінними протягом усієї історії людства.

У будь-якому випадку зрозуміло, що протиріччя «частина-ціле» (тотожність мікро- й макрокосму), як воно існувало в історії людства, потребує нового рівня співвідношення, іншого синтезу. На наш погляд, можна виділити декілька типів синтезу: чуттєвий (античність), інтуїтивний (середньовіччя), розумовий (з XVII ст. і певною мірою до сьогодення). Теософія, як вважають зробила невдалу спробу сформулювати засади нового синтезу. Як і у будь-якому іншому випадку, типологія лише схематично відображає дійсність. Але звісно, що певна культурно-історична формація містить у собі домінуючі тенденції розвитку та парадигми існування.

3. Людство стоїть напередодні формулювання нового культурно-історичного і теоретичного синтезу, засадами якого, заздалегідь можна сказати, не будуть попередні форми синтезу, оскільки органічно вони можуть існувати лише як складові більш глобального синтезу як за своїми просторово-зовнішніми, так і за духовно-внутрішніми засадами.

Для вирішення проблеми нового синтезу, на наш погляд, необхідно звернутися до такого феномену, зміст якого у філософії, релігії, психології уже визначений, але ще не вичерпав своїх евристичних можливостей, бо містить певний потенціал, здатний служити для подальших узагальнень та поглиблення уявлень про духовність, власне, ми маємо сформулювати нову парадигму синтезу. Для цього необхідно вийти за межі його загальнозживаного змісту і розповсюдити на більш широке коло явищ, феноменів людської діяльності та свідомості. Це феномен медитації.

У сучасному загальнозживаному розумінні цього слова, медитація є спеціально організованим процесом, діяльністю, мета якої - «занурення» свідомості у той чи інший об'єкт споглядання. Завдяки цьому процесу досягається як більш глибоке осягання сутності процесу споглядання, так і виявлення підсвідомих механізмів інтимного зв'язку психіки людини із навколишнім середовищем. За тисячоліття свого існування культура людства відпрацювала певні методи медитативних споглядань, особливості яких залежать від об'єкту споглядання: це можуть бути звуки, мовні мантри-молитви, геометричні зображення, медитації на певних предметах, рухи тіла людини. Або ж ритуали-дії, головною метою яких є на основі створенні певних штучних умов досягти стану зміни свідомості, переродження людини, коли незвичайні обставини ритуалу готували людину до «смерті», тобто до нового

народження у вищій якості. Цю ж мету мали ритуали ініціації у первісних суспільствах.

З цих ритуалів-містерій людина виходила оновленою і саме ця трансформація психіки людини була переходом свідомості до цілісного сприйняття дійсності, розуміння ієрархії світів і свого місця у ній. З цих містерій виникають, як відомо, різні форми суспільної свідомості.

Але на етапі виникнення форм суспільної свідомості відбувається розтотожнення суб'єкта та об'єкта споглядання. Так, у мистецтві людина у більшій мірі відчуває умовність художнього твору: ситуація передбачає межу між актором і глядачем. Глядач, хоча й наслідує актора, споглядаючи його дії на сцені, але лише підсвідомо ототожнює себе з діючою особою. Художня діяльність не передбачає повного «занурення» у природу об'єкта споглядання. У процесі споглядання об'єкта мистецтва (не має значення, де це має місце - у театрі, живописі, архітектурі, музиці...) свідомість балансує на межі внутрішнього відчуття єдності з об'єктом споглядання і усвідомленням фізичної (просторової та часової) непричетності до об'єкту споглядання.

Таким чином, можна розглянути значну кількість культурних форм діяльності людини, виникнення й розвиток яких тим чи іншим чином пов'язані з глибинною підсвідомою функцією психіки людини - здатністю ототожнити себе з об'єктом споглядання, наслідувати його. Саме на цих засадах виникає і розвивається живопис, писемність, музика. Це фольклорні ритуали, поезія й епос, це штучні мови науки і програмування.

Аналізуючи кожну форму культурної діяльності з точки зору міри ототожнення з об'єктом споглядання, можна було побудувати схему ієрархічних співвідношень, на полюсах якої знаходилися б форми, у яких, з одного боку, має місце повне ототожнення суб'єкта та об'єкта медитації, а з іншого - раціональне відчуження від предметної сутності об'єкта. Останнє має місце тоді, коли передбачається, що думка і спосіб її вираження не пов'язані одне з одним.

Первинне ототожнення людини з Всесвітом, яке мало місце у ритуалах ініціації, а потім - у містеріях часів стародавнього світу, виступало соціально визнаною формою залучення людини до Цілого. Особливості цих ритуально-медитативних заходів полягали у тому, що людина вірила у дієвість ритуально-магічних формул. Вона осягала свою причетність до універсуму не розумово, не інтуїтивно чи

споглядално-чуттєво, а екзистенціально, тобто через власну символічну смерть і подальше відродження.

Це була тотальна медитація, оскільки трансформації підлягало все: гинув увесь Всесвіт, гинула людина. А потім наступало відродження людини як частини відродженого Космосу. Практична дія і символічна дія у процесі ритуально-містерії були одним, нерозривною тотожністю. Тут слід зауважити, що це не значить, що людина взагалі не відрізняла символічну і практичну дії. І на той час розумілась умовність поєднання цих двох аспектів дій. - ритуали-ініціації здійснювались у певний сакральний час, але цей час був визначальним для усього останнього річного чи вікового терміну періодичності відновлення даного ритуалу.

Подальша диференціація культурних сфер життя людини приводить до зміни як самих форм медитації, так і до зменшення «площі» кризово-значущих елементів медитативного процесу. З іншого боку, у порівнянні з початковим станом розширюється коло «позамедитативних» сфер діяльності людини, тобто суто практичних, побутових, прикладних, значущих самих по собі. Отже, практична діяльність людини все більше десакралізується. І зараз стан такий, що, з одного боку, існує велика кількість медитативних практик, орієнтованих на різні форми об'єктів медитації: звук, колір, думка та ін. Тут можна говорити про медитативний досвід, коли «внутрішнім оком» спостерігаються процеси свідомості: думки, емоції, прагнення та ін., тобто об'єктом медитації стає сам суб'єкт медитації (Дж. Крішнамурті, Ошо та інші). Розвиток духовності розуміється як все більше ототожнення людини зі своїм спостерігачем. Врешті решт дзен-буддизм ставить на меті відшарування і функції самого «спостерігача». І тоді людина постає один на один перед «ніщо» як відсутністю будь-якої думки, уяви, пам'яті - усього, що стоїть перед дійсністю як такою і людиною.

Вибір для користування будь-якою з цих медитативних практик зумовлений психічним складом людини, культурно-історичними, релігійними та філософськими традиціями.

З іншого боку, існують десакралізовані форми практичної і теоретичної діяльності, які вмонтовані у цілісність соціуму: господарсько-економічна, політична, культурна діяльність, наукова та ін. Але десакралізація форм практичної діяльності не означає, що в них відсутні елементи медитативного наслідування. Ці елементи лише мають неусвідомлений характер, діють на латентному рівні індивідуальної та соціальної психіки.

4. На наш погляд, контури парадигми синтезу нового

рівня, назвемо його умовно медитативним синтезом, можна окреслити, якщо спробувати визначити засади єдності усіх форм діяльності свідомості, тіла й організму людини. Звісно, про взаємозалежність психічного і фізіологічного, матеріального й ідеального філософія говорила протягом усього свого історичного розвитку. Але дана постановка проблеми базувалася на висхідному постулаті різниці цих двох протилежностей. Проблема полягала у тому, що вони існують і необхідно виявити засади їхнього генетичного зв'язку і взаємодії. Тобто факт протиставлення сутностей з самого початку обмежував засоби вирішення проблеми. Обмеженість виявлялась у тому, що основними інструментами вирішення проблеми були логіка і чуттєва практика, тобто практика, орієнтована на демонстрацію доказів, яка спиралася на зовнішнє положення. І логіка, і відчуття - опосередковані розумом форми усвідомлення дійсності. Тому що, коли ми говоримо, що наші припущення, теоретичні висновки підтверджуються на практиці, то, звісно, така форма практики передбачає певні розумові засади, інакше вона була б зібранням хаотичних дій.

Практика передбачає цілераціональні складові, наприклад: мета діяльності, контроль і коригування, свідомий вибір засобів та інструментів діяльності. Таким чином, практична дія, яка має мету, попереднє бачення наслідків, уже є теоретичним конструктом, оскільки базується на логіці просторово-часових відносин, логіці, яка опосередковує сам процес дії.

Але хаотичність дії не завжди є альтернативою цілераціональній дії. Такою альтернативою може бути спонтанна дія. На відміну від хаотичної спонтанна дія характеризується впорядкованістю й цілісністю, органічною єдністю усіх її складових (фізіологічних, рухових, ментальних, емоційних, ціннісних та ідеалотворчих). У протилежність цілераціональній дії спонтанна не акцентується лише на одній із складових (ця акцентуація, як відомо, може бути зумовлена соціальними, культурними, цивілізаційними та індивідуально-психологічними особливостями людини).

Спонтанність є початковим і завершальним етапом кожного практичного цілераціонального стану дії й передбачає його. У свою чергу, цілераціональна практична дія своїми засадами має хаотичність у методі спроб і помилок. У спонтанності поєднані одиничність (неповторність), внутрішня цілісність складових процесу і органічна єдність з Цілим.

У практичних діях людина спирається на потреби свого

організму. Біологія та фізіологія виділяють фундаментальні потреби, пов'язані з їжею, продовженням роду тощо. Це дійсно глибинні й органічні потреби людини. Саме вони на сучасному етапі розвитку людства інтегрують діяльність як окремої людини, так і всього суспільства. Але чому саме ці потреби серед безлічі інших функціональних потреб організму висуваються на перший план? На наш погляд, це зумовлено фундаментальними життєвими мотивами - страхом кризи, поразки, в кінці кінців страхом смерті, власне, певними усвідомленими установками. Усвідомлюється лише кінцевий результат діяльності організму - смерть.

Але смерть - лише завершальний етап діяльності організму і значення його підкреслюється лише тому, що він усвідомлюється. Тоді очікуванням смерті забарвлюється усе існування людини - завершальний елемент тяжіє над усією системою. Тоді говориться, що людина є рабом своїх думок, емоцій, звичок тощо.

Коли людина позбавляється страху смерті, тоді виникає можливість, по-перше, концентруватися на інших структурах діяльності організму; по-друге, сприймати їх як такі, самоцінні, поряд одна з однією, без надання переваги будь-якій з них. Саме інтроспективний погляд на роботу організму людини, а відомо, що організм людини - найскладніший феномен природи, відкриває нові можливості розуміння як сутності самої людини, так і природи в цілому. Людина навчилася усвідомлювати лише незначну частину функцій та потреб свого організму, і на задоволенні саме цих потреб будувалася логіка розвитку людської цивілізації.

Проблема полягає у тому, які нові засади людського існування спричинять розширення кола усвідомлень діяльності організму і свідомості людини. Це особливе питання і потребує окремого аналізу. Можна поки що зазначити, що лише переакцентуація з попереднього комплексу проблем і прагнень може змінити логіку розвитку людства, надати його існуванню інших вимірів. Звісно, це не може бути вольовим актом якихось ідеологічних чи політичних рішень.

Основним напрямком розробки синтезу нового рівня можна зазначити усвідомлення функціонування організму як фізико-хімічного та фізіологічного процесу. Зараз завдяки хімії, біології та іншим природничим наукам ми знаємо, як діє наш організм. Але це знання як теорія є лише поверхневим рівнем існування цієї інформації на засадах теоретичних узагальнень наук. Поняття «знання» і «усвідомлення знання» підкреслюють

різні моменти, етапи втілення знання.

Коли ми говоримо, що об'єктом усвідомлення повинна стати не зовнішня людині предметність, а власна, організава предметність, то свій власний організм людина не може сприймати за такою ж епістемологічною схемою, як зовнішній, поруч розташований, предмет. І це надає новій якості самому існуванню людини - це по-перше, а по-друге, людина починає сприймати і зовнішній світ, зовнішню предметність як свій власний, внутрішній стан. Виникає особливої форми єдність людини і зовнішнього світу: зовнішній світ є продовженням світу внутрішнього. І це продовження досягається не за допомогою розумових, теоретичних, тобто опосередкованих, усвідомлень, а безпосередньо, через відчуття власної тілесності.

Таким чином, «інструментом» пізнання властивостей зовнішнього світу виступають не лише органи відчуття: зір, слух тощо (а феноменами сприйняття - усвідомлення фарб, запахів, звуків), а обертони діяльності органів відчуття, які виникають внаслідок усвідомлення цієї діяльності. Ця єдність власного тіла з тілом-предметом зовнішнього світу є головною засадою, на якій відбувається своєрідна піраміда усіх феноменів свідомості людини: емоції, думки, принципи, ідеали. У цьому випадку як власна структура феноменів свідомості, так і взаємозв'язки між ними мають гнучкий характер, відносність якого зумовлена неповторними ситуаціями життя тіла людини у навколишньому просторі, постійною зміною тілесності.

Підводячи підсумки сказаного вище, необхідно зазначити, що, по-перше, вирішення проблеми феномену духовності, як вона стоїть на сучасному етапі й рівні, потребує нового розуміння єдності світу, нового виду синтезу знань і сфер культурної діяльності людства. По-друге, історичні типи духовності і форми її розвитку зумовлені обставинами конкретно-історичної діяльності людини і завжди мають, згідно цих обставин, певний зміст. Типи духовності і форми їх досягнення нерозривно пов'язані з уявленнями про Абсолют. Розгортання діалектики взаємозв'язку Абсолюта і його змісту (ціле і частина) визначає особливості прояву феномену духовності у певний культурно-історичний час. По-третє, перспективи розвитку духовності і розуміння її сутності на сучасному етапі пов'язані з вирішенням проблеми становлення нового типу синтезу, засадою якого може бути усвідомлення діяльності організму людини у поєднанні його дійових, рухових, емоційно-ментальних, інтуїтивних складових. Внутрішньо бачити, відчувати, розуміти сутність зовнішнього світу людина може

лише тоді, коли вона навчиться у першу чергу усвідомлювати свою тілесність, тобто життя свого організму як цілісний, фізіолого-біологічний процес. Через це усвідомлення вона по-іншому побачить світ.